

Дмитро Титаренко

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ: МОВОЮ НІМЕЦЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Abstract. Tytarenko D.M. The problem of the political management on the occupied territory of the USSR: in the light of the Germany documents. In the article, based on the materials of the Federal archives of Germany, the attempt to characterize the main problems of the political management on the occupied by Nazis territory of the USSR at the end of 1942, was made. In the article document, which includes the estimation of the people's moods on the occupied territories from the side of the Ministry for the Occupied Eastern Territories and the propositions of the changing the policy, concerning the local population, is analyzed.

У публікації на основі документів, виявлених у федеральних архівах Німеччини, здійснено спробу охарактеризувати основні проблеми політичного управління на окупованій території СРСР наприкінці 1942 р. Наводиться повний текст документа, який містить оцінку керівництвом Міністерства окупованих східних областей настроїв населення на окупованих теренах, пропозиції зміни політики щодо нього.

Політичне управління, що здійснюється у державі, завжди пов'язане з конструюванням такої моделі відносин, яка могла б максимально забезпечити інтереси влади і можливість їх реалізації.

Розгляд проблеми політичного менеджменту в історичній ретроспективі дозволяє стверджувати, що навіть окупаційні режими завдяки вдало обраній тактиці могли забезпечити на більш-менш великий період відносну лояльність місцевого населення до влади та, у кінцевому підсумку, реалізацію своїх основних інтересів. І, навпаки, в умовах неадекватної викликам часу політики, сліпого дотримання певних догм вони могли стрімко втратити певний політичний капітал, створений насамперед завдяки очікуванням місцевого населення напередодні окупації або обіцянкам «нової влади» на її початку і зазнати цілковитого краху.

Класичною ілюстрацією останнього варіанту може бути історія нацистського режиму на окупованій території Радянського

Союзу. Крах нацистської Німеччини в період Другої світової війни був зумовлений не лише військовою перевагою держав-альянсів (і, зрозуміло, тим, що основних військових втрат Німеччина зазнала на Східному фронті). Мабуть, не менш важливою причиною поразки нацистів було те, що суспільні настрої населення, яке на початку окупації з огляду і на катастрофічні поразки Червоної армії в перші місяці війни, і на одіозні дії радянської влади напередодні війни (репресії, розкуркулення, голодомор), і на певні очікування (повернення додому з полону членів родин, розпуск колгоспів та відновлення приватного землеволодіння) зайняло значною мірою вичікувальну позицію, змінилися*. Чинниками цієї зміни насамперед були brutальні дії, злочини окупантів, свідками та жертвами яких стало місцеве населення: геноцид стосовно євреїв та радянських військовополонених, голод у містах, депортація населення на примусові роботи до Німеччини, нещадна експлуатація та пограбування в інтересах окупантів економічних ресурсів і т. ін. [7].

Проте було б помилковим вважати, що у вищих ешелонах військового, політичного, економічного керівництва III Рейху не було спроб зваженого, об'єктивного аналізу ситуації, що склалася на окупованій території, не існувало людей, які виступали б за перегляд засад окупаційної політики, за певний, якщо не стратегічний, то тактичний відхід від тих ідеологем, з якими нацистською Німеччиною було розпочато війну проти СРСР. Виходячи з цього, доречно проаналізувати ті концепції, які розроблялися з урахуванням управлінського досвіду на окупованій території і, у разі їх реалізації, могли б стати певною альтернативою brutальній окупаційній політиці на зайнятій нацистами території СРСР. Певне уявлення про ступінь розуміння нацистською адміністрацією ситуації на окупованій території станом на кінець 1942 р. можна скласти на підставі аналізу матеріалів широкої наради, яка була скликана у Берліні в Міністерстві окупованих східних областей 18 грудня 1942 р. за участю представників військово-господарських структур, органів військового управління на окупованій території, в тому числі і на території України. Про те, що ця нарада викликала досить значний резонанс у політичного керівництва

* Досвід проведення автором протягом 2002–2010 рр. понад 50 інтерв'ю з людьми, які пережили окупацію на території Донбасу, дозволяє стверджувати, що такі настрої були досить поширеними.

III Рейху, військового командування, свідчать згадки, а то й навіть цілі комплекси документів, що містяться в фонді RH 22 (Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete [1, с. 76–78] федерального воєнного архіву Німеччини (Фрайбург), фондах R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten [1, с. 76–78], NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS [3, с. 2–11], R 58 (Reichssicherheitshauptamt [6, с. 24–33] федерального архіву Німеччини (Берлін)*.

Зміст та висновки цієї наради було узагальнено і вже 21 грудня 1942 р. подано у вигляді підготовленої міністром окупованих східних областей Розенбергом доповідної записки на ім'я Гітлера [4, с. 3–5]. Безперечно, наявність документа, складеного з урахуванням багатомісячного моніторингу ситуації на окупованій території, мала б спонукати адресата зважено, вдумливо поставитися до цієї інформації.

Проте, очевидно, цей документ так і залишився без належної оцінки. Так, стосовно реакції Гітлера на доповідну записку Розенберга було зазначено, що «...за інформацією, яка заслуговує на довіру, фюрер прочитав лише 2 сторінки цього повідомлення, решту перелистав та відклав» [5, с. 2].

Слід зазначити, що ряд пропозицій, висунутих у цьому документі, все ж таки в тих чи інших формах було реалізовано пізніше. Це, зокрема, стосується декларації про новий аграрний порядок, прийнятої вже влітку 1943 р., рішення про створення Російської визвольної армії, Комітету визволення народів Росії на чолі із генералом Власовим тощо. Але слушний для нацистської Німеччини час, коли ще можна було, адекватно відреагувавши на пропозиції Міністерства окупованих східних областей, військових зі східного театру військових дій, спробувати затягнути війну, переламати її хід, було вже безнадійно втрачено.

Незважаючи на те, що певною мірою матеріали цієї наради частково використовувалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками під час аналізу окремих аспектів окупаційного режиму [8, с. 103–104], текст доповідної записки Розенберга до наукового обігу не вводився. Проте ретельний аналіз цього документа дозволяє не лише виділити коло тих проблем, з якими зіткнулися

* Автор висловлює щире вдячність Німецькій службі академічних обмінів та Інституту відкритого суспільства за надану можливість протягом 2007 та 2008 рр. здійснити пошукову роботу в німецьких архівах, результатом чого стало виявлення документів, які аналізуються в даній публікації.

нацисти, але й визначити ступінь їх важливості з точки зору ствердження та функціонування окупаційного режиму, створити уявлення про наміри, які існували в певних представників нацистського керівництва стосовно зміни політики в окупованих східних областях.

Повний текст доповідної записки, підготовленої в Міністерстві окупованих східних областей, в українському перекладі подається нижче. Переклад з німецької здійснено автором, стилістику документа збережено.

* * *

Копія

Берлін, 21.12.1942

R./H. — 756 / 42. g. Rs. —

Таємна справа рейху

Повідомлення фюреру

Стосовно: Нарада з командувачами тилових районів груп армій.

За погодженням з начальником ОКВ* 18.12. в мене відбулася нарада командувачів та представників оперативних тилових районів груп армій «Північ», «Центр», В**, груп армій А та В. Окрім того, були присутніми представники Генерального штабу вермахту, генерал-квартирмейстера***, Оперативного штабу збройних сил та Господарського штабу Схід****. Розглядалася теми: загальний розвиток з 1941 р., вплив господарчих та політичних

* ОКВ (нім. *Oberkommando der Wehrmacht*) — Верховне командування вермахту, вищий орган управління збройними силами Німеччини. На той час ОКВ очолював генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель.

** Тилові райони груп армій створювалися в тилу кожної групи армій та включали територію, що знаходилася під контролем органів військової адміністрації.

*** Генерал-квартирмейстер — одна з найвищих штабних посад у збройних силах ряду держав, у тому числі і нацистської Німеччини. До функцій генерал-квартирмейстера входила організація розташування та пересування військ, забезпечення тилової інфраструктури.

**** Господарський штаб «Схід» було створено в березні 1941 р. з метою розробки планів та методів економічної експлуатації окупованих областей Радянського Союзу.

акцій, що проводилися раніше, становище населення та пропозиції стосовно забезпечення постачання та збільшення виробництва продукції.

Командувач тилового району групи армій «Північ» пояснив, що особливо негативний вплив на настрої справляють методи примусового вербування на роботу, багато з ще не завербованих намагалися зв'язатися з партизанами. Працездатних здорових робітників майже немає, нові запити на робочу силу до Німеччини можуть вичерпати ті залишки ресурсів, що ще є. Незважаючи на це падіння настроїв все ж таки ще не видається катастрофічним. Необхідним, проте, було б забезпечення жертв антипартизанської боротьби, при чому не стільки грошима, скільки речами.

Командувач тилового району групи армій «Центр» розвинув у своїй доповіді цю точку зору. Навряд чи комусь з завойовників було ще легше, ніж Німеччині на Сході. З 4,5 млн населення його області лише 500 тис. мешкає в містах. Решту становлять селяни, які свідомо проявили антибільшовицькі настрої та бажання працювати. Проте спостерігається істотне погіршення настрою, оскільки нічого не було зроблено для задоволення повсякденних потреб, до цього частково додалося також погане поводження з боку військ. Проте близько 20 % контингенту, який вимагався, зголосилося на роботу до Німеччини добровільно*. Треба відзначити певне послаблення авторитету вермахту. Головним недоліком є відсутність єдиного для руського населення по цей і по той бік руського фронту запального політичного гасла про його майбутнє. Незважаючи на це, вдалося озброїти 31 тисячу руських поліцейських, які активно вступили в боротьбу проти партизанів. Ця руська служба порядку втратила близько 1200 вбитими. Існуюче допоміжне управління володіє ситуацією дуже добре, наприклад, блискуче організувало будівництво шляхів. На підставі одержаного досвіду він пропонує пообіцяти певну автономію для руських областей, оскільки, якщо люди закликаються до боротьби та жертв, вони принаймні мусять знати, заради чого все це. Необхідно було б забезпечити їм в якійсь-то формі руську батьківщину, зміцнити самоврядування та, за наявності існуючого потягу до освіти, гарантувати їм дозвіл на створення певної кількості освітніх закладів

* У перші місяці окупації кількість тих, хто добровільно зголошувався виїхати на роботу до Німеччини, була досить значною. Це пояснювалося впливом нацистської пропаганди та бажанням уникнути голоду, від якого в умовах відсутності роботи особливо потерпало міське населення.

в обсязі 7-річної школи з фаховою підготовкою (спеціалісти), без загальних інтелектуальних професій. Окрім того, необхідним є визнання в певному обсязі права приватної власності на невеликі підприємства, для ремісників та селянства. Важливим є також пропагандистське використання такого роду заходів за руським фронтом. Існуюча адміністрація показала в цьому відношенні гідний для наслідування приклад, оскільки забезпечила в своїй області надходження понад 17 мільйонів марок податків. Необхідно було б ставитися до росіян без презирства, адже вони не є, як самі вони зазначають, «білими неграми». Саме останні запити на добровольців підвищують слухність таких пропозицій.

Група армій В (Східна Україна) в основному приєднується до цієї точки зору. Вона зробила наголос на збільшенні кількості банд у північній частині України. Необхідно було б тут також висунути позитивні цілі. Ми не можемо знаходитися на великому Сході без підтримки. Населення сьогодні поки що за нас. Проте це може змінитися, якщо не буде висунуто позитивних гасел. Група армій В також виступає за певне поновлення приватної власності, за гасло, яке гарантує українцям батьківщину. Необхідно було б фактично здійснити аграрні перетворення та забезпечити задоволення культурних запитів шляхом запровадження семирічної школи*. Всі представники у зв'язку з цим робили наголос на тому, що будь-які практичні фахові знання вимагають інших передумов, ніж ті, які може створити одна чотирикласна школа в юнацькому віці.

Церква до сьогодні жодним чином не проявляла ознак нелояльності. Масштаби залучення на роботу вже перейшли межі допустимого. Повідомлення про погане поведження в Німеччині потрапляють до населення. Наступальна операція може бути здійснена лише із населенням.

Група армій В цілковито приєднується до висловлювань командувача тилового району групи армій «Центр». Якщо кожна дивізія матиме тисячі добровільних помічників, можна керувати народом лише психологічно, і слід сподіватися, що це зробити ще не пізно.

Представники Оперативного штабу збройних сил та Генерального штабу сухопутних військ стоять також на схожих позиціях. Передусім вони наголошують на тому, що проблема населення є найбільш значущою, і пропонують просити фюрера надати роз'яснення

* Певні кроки в напрямі запровадження 7-річної освіти в зоні військового управління було зроблено, хоча кількість шкіл залишалася вкрай недостатньою.

народам Сходу; це, з огляду на надзвичайну популярність фюрера, може справити дуже сильний вплив на населення. Подібного роду прохання висловив керівник Господарського штабу Схід і попросив рейхсміністра Сходу доповісти стосовно цього питання фюрерові. Всі міркування про майбутнє зараз є не настільки важливими. Необхідно виграти війну, і заради цієї мети зараз треба досить тверезо вдаватися до всіх заходів політичного та економічного плану.

Керівник Шефгрупи Сільське господарство (Міністерство окупованих східних областей та Господарський штаб Схід) з метою забезпечення всебічного розуміння вимог описав ситуацію на Батьківщині. До речі, він зробив розпорядження для окупованих східних територій, зміст якого полягає в тому, що промислові виробництва мусять віднині розподілятися не за попереднім принципом, а за правилом — хто більше виробив, той більше і одержує. Він також стоїть на позиції, що врожай можна конфісковувати насильно, проте одне насильство не в змозі забезпечити на тривалий період зростання продукції. Керівник Шефгрупи Економіка (Східне міністерство та Господарський штаб Схід) охарактеризував великі потреби, які необхідні для забезпечення виробництва вугілля та заліза, водночас він вважає за необхідне піти на поступки населенню, що активно співпрацює.

На початку і наприкінці я вказав на те, яку небезпеку являє собою Росія, незалежно від форми режиму, з централізованим управлінням, так що поділ на рейхскомісаріати та їхнє подальше територіальне членування мусить в майбутньому виключити цю небезпеку. Створення різного роду легіонів є можливим хіба що для Кавказу з огляду на національну ідеологію народів Кавказу*. Подібного роду прагнення проявляють також інші народи. Звідси постає проблема, чи можливо в єдиній Росії висунути гасла, які протягом тривалого часу будуть дієвими у боротьбі проти більшовизму, без того, щоб водночас не викликати недовіру в інших народів.

У дискусії неодноразово наголошувалося на тому, що досвід використання руських антипартизанів був відмінний, що навіть керівники цих груп, цілком свідомо погоджуючись відмовитися від неруських земель, хотіли боротися виключно лише за руську батьківщину.

Завершуючи, я дозволю констатувати, що в більшості доповідей представників вермахту, виходячи з досвіду, якого вони набули на фронті, і особливо враховуючи визначну роль місцевого

* Маються на увазі колабораційні добровольчі формування.

населення, наголошувалося на необхідності поставитися до ситуації максимально серйозно. До них приєдналися керівники сільського господарства та промисловості. Я пообіцяв якомога скоріше доповісти фюрерові про таке бачення подій і попросити його прийняти рішення з усіх питань. Протягом дискусії я дав ознайомитися зі змістом направленою мною у вищі інстанції рейху циркуляром, а також з інструкцією на ім'я рейхскомісара України. Я дозволю собі прикласти це як копії*. Я прошу фюрера дозволити зробити доповідь про те, що обговорювалося.

1. Bundesarchiv, Berlin (далі — ВА). — R 6/6. — S. 76–78.
2. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. — RH 22/77. — S. 5–15.
3. ВА. — NS 19/2605. — S. 1–7; ВА. — NS 19/3758. — S. 2–11.
4. ВА. — NS 19/3758. — S. 3–5.
5. ВА. — NS 19/3758. — S. 2.
6. ВА. — R 58/225. — S. 24–33.

7. Ґрунтовним дослідженням, в якому розглядаються і проблеми еволюції суспільних настроїв на території рейхскомісаріату Україна під впливом цих та інших факторів, є робота відомого голландського дослідника професора Карела Беркгофа (Karel C. Berkhoff. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* / Karel C. Berkhoff. — Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap press of Harvard university press, 2004. — 463 р.). Аналіз реакції місцевого населення на окупантів, очікування на нову владу і розчарування від її дій яскраво зображено у мемуарах Ф. Пігідо-Правобережного (Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». [Спогади та роздуми очевидця] / Пігідо-Правобережний Ф. — К.: Смолоскип, 2002. — 288 с.).

8 Норберт Мюллер. *Вермахт и оккупация (1941–1944)* / Норберт Мюллер; [пер. с нем. А.Артемове, А.Долгорукова, И.Карабутенко, Ю.Чупрова, Г.Шевченко / под ред. А.Юденкова]. — М.: Воениздат, 1974. — С. 260–261; Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / Косик В. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 303–304; Коваль М.В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* / Коваль М.В. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 178; Дробязко С.И. *Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг.* / Дробязко С.И. — М.: Эксмо, 2005. — С. 103–104.

* Цих документів виявлено не було. Проте, враховуючи особливості політики, впроваджуваної на території рейхскомісаріату «Україна» та ворожий характер взаємовідносин Розенберга та рейхскомісара України Коха, можна припустити, що в них містився заклик до Коха проводити більш м'яку політику стосовно місцевого населення.